

...en ik ga niet!

schoolweigering

stappen naar een oplossing

REGIONAAL EXPERTISECENTRUM
NOORD NEDERLAND CLUSTER 4

RENN4

BIENEKE NIENHUIS
INA JANSSEN

Groningen, RENN4, 2008

auteurs Bienenke Nienhuis en Ina Janssen

grafische vormgeving Dineke Buist BNO

druk omslag: de Bie, binnenwerk: Print Center

© Bienenke Nienhuis, Ina Janssen en RENN4

Voorwoord

Wanneer kinderen niet op school zijn, dan trekt de school niet meteen aan de bel. Zeker niet als de ouders hun kind ziek melden. Maar op welk moment gaat er wel een belletje rinkelen?

In het algemeen gaan kinderen met plezier naar school. Dat ze wel eens een dag geen zin hebben, opzien tegen een beurt of een repetitie is voor te stellen. Een dagje schoolziek is dan voor sommige ouders niet zo'n probleem. Maar er ontstaat wel een probleem als kinderen met een zekere regelmaat of gedurende een langere periode niet naar school gaan. Ouders ervaren dit als een groot en frustrerend probleem. Zij zoeken naar oorzaken en vragen zich vertwijfeld af of op welk gebied zij het moeten zoeken. Op medisch gebied, op school, problemen met klasgenootjes of ja op welk gebied? Het maakt dat de ouders zich machteloos voelen terwijl het kind ondertussen thuis zit en niet meer naar school gaat.

Bieneke Nienhuis en Ina Janssen weten vanuit hun ervaring dat het voor scholen net zo goed een groot probleem is. Het is hun verdienste dat zij helder uitzetten hoe de verschillende betrokkenen elkaar

juist kunnen helpen en wat ieders rol daarin is. Zij hebben hiervoor een stappenplan bedacht waarin de school een belangrijke rol speelt. Die kan als eerste signaleren dat er sprake is van bovenmatig verzuim. Het stappenplan biedt hen een houvast om het hulpverleningstraject snel in gang te zetten en het bevordert het samenwerken van de betrokkenen. Dat is juist de kracht ervan. De ouders, de school, de leerplichtambtenaar en de hulpverlener kunnen elkaar dan als steun ervaren. Met vereende krachten kunnen zij het kind helpen weer (met plezier) naar school te gaan.

In dit boekje zijn de stappen concreet uitgewerkt en de hulpverleners kunnen er meteen mee aan de slag.

Jisp, maart 2004

Carla Scharree
gz psycholoog/psychotherapeut

Inhoud

Voorwoord	3
Inleiding	5
1 Visie op opvoeding en ontwikkeling	7
2 Schoolweigering	8
2.1 Definitie	
2.2 Schoolweigering versus spijbelen	10
2.3 Oorzaken en achtergronden	
3 Schoolweigering bij kinderen met een pervasieve ontwikkelingsstoornis	12
4 Behandeling	14
4.1 De behandeling	
4.2 Effect van behandeling. Hoe ziet de toekomst eruit?	17
5 Het stappenplan	18
6 De rollen verdeeld	22
6.1 De rol van de school	
6.2 De rol van het schoolmaatschappelijk werk	
6.3 De rol van de hulpverlening	23
6.4 De rol van de leerplichtambtenaar	24
7 Conclusie en aanbevelingen	25
Literatuur	27
Schema stappenplan	31

Inleiding

In ons werk als gedragsdeskundige en schoolmaatschappelijk werkende bij een instelling voor cluster 4-onderwijs, het Regionaal Expertisecentrum Noord Nederland, cluster 4-gedrag (RENN4), worden we regelmatig geconfronteerd met kinderen die al lange tijd niet naar school gaan, omdat er sprake is van schoolweigering. Deze kinderen komen uit het regulier onderwijs, waar men hen - na vele pogingen een normale schoolgang te herstellen - ten einde raad heeft aangemeld voor een indicatie voor cluster 4-onderwijs. Cluster 4-onderwijs is een vorm van speciaal onderwijs bedoeld voor kinderen met psychiatrische problematiek en gedragsstoornissen. Dikwijls wordt er met betrekking tot schoolweigering de indicatie cluster-4 afgegeven, omdat er sprake is van een ernstige sociaal-emotionele gedragsproblematiek met een integraal karakter, gerichte hulpverlening door een voorziening van jeugdzorg, een ernstige structurele onderwijsbeperking en een ontoereikende beschikbare zorg vanuit het regulier onderwijs (TCAI, 2001).

De aanmelding bij het cluster-4 onderwijs is blijkbaar noodzakelijk omdat de tot dusver verleende hulp niet effectief is gebleken. Op basis van onze ervaring concluderen wij dat dit vooral te maken heeft met onvoldoende op elkaar afgestemde behandelmethoden. Er ontbreekt vaak een regisseur die ervoor zorgt dat de betrokken partijen - kind, ouders, school, hulpverlening en leerplichtambtenaar - hun handelen op elkaar afstemmen.

In onze contacten met deze kinderen en hun ouders zijn we bevestigd in onze visie dat deelname aan onderwijs van essentieel belang is voor de ontwikkeling van een kind. Onderwijs geeft kinderen de gelegenheid te verkeren in een ontwikkelingsstimuleren-

de omgeving waar basale vaardigheden, op intellectueel en sociaal-emotioneel gebied kunnen worden ontwikkeld. Mist een kind gedurende een lange periode onderwijs, dan zien we dat de ontwikkeling op bovengenoemde gebieden wordt vertraagd of zelfs stagneert. Dit belang heeft ons gesterkt in het idee onze kennis en ervaringen op dit gebied niet alleen toegankelijk te maken voor RENN4-scholen, maar voor het hele onderwijsveld, zodat scholen snel en adequaat kunnen handelen na de eerste signalen van schoolweigering. In veel gevallen zou het, naar onze mening, beter zijn schoolweigering op de school waar het kind oorspronkelijk zat te behandelen. Een extra schoolwisseling kan de stap om weer terug te keren naar school, groter maken. Er zijn echter ook gevallen waarin de ervaringen met de school van herkomst dermate negatief gekleurd zijn dat schoolwisseling juist de aanzet kan zijn tot een succesvolle terugkeer naar school.

Door een lange periode van ervaring, gesprekken met medewerkers van verschillende instellingen en een theoretische verdieping in de achtergronden en de behandeling van schoolweigering hebben we een aanpak ontwikkeld die in onze situatie redelijk succesvol is gebleken.

In hoofdstuk 6 wordt de coördinerende rol van de school in deze aanpak in een stappenplan beschreven. Voorafgaande hieraan beschrijven we in hoofdstuk 1 de achterliggende visie op opvoeding en ontwikkeling. In hoofdstuk 2 wordt de term schoolweigering omschreven en wordt onderscheid gemaakt tussen schoolweigering en spijbelen. Globaal zijn er twee typen schoolweigering te onderscheiden, waarbij de leeftijd en het functioneren van het kind een rol spelen. De mogelijke oorzaken en achtergronden

van schoolweigering worden aangegeven. De invloed van een pervasieve ontwikkelingsstoornis op het ontstaan van schoolweigering wordt beschreven in hoofdstuk 3. Hoofdstuk 4 geeft een overzicht van de behandelmogelijkheden en de effecten hiervan. Ook de vraag "Hoe ziet de toekomst eruit?" komt in dit hoofdstuk aan de orde. Drie verschillende casussen komen binnen de verschillende hoofdstukken steeds weer terug in aanvulling op de theorie. In hoofdstuk 5 worden de verschillende rollen van de bij de behandeling betrokken organisaties en functionarissen besproken. De school, waaronder de schoolmaatschappelijk werkende, de hulpverlening en de leerplichtambtenaar.

Tot slot komen we tot de conclusie dat scholen een belangrijke rol spelen in het tijdig signaleren van schoolweigering en er vervolgens een intensieve samenwerking en afstemming moet plaatsvinden tussen de school, de ouders, de hulpverlening en de leerplichtambtenaar, wil de aanpak van schoolweigering resultaat hebben.

Bij het tot stand komen van de hier gepresenteerde aanpak hebben veel mensen een inspirerende bijdrage geleverd. Onze dank gaat allereerst uit naar de leerkrachten. Zonder hun medewerking zouden we een dergelijk stappenplan nooit hebben kunnen realiseren en toetsen aan de praktijk. Carla Scharree, psychotherapeut bij de afdeling jeugd van de GGZ Alkmaar, willen we bedanken voor haar inspirerende voordracht die ons ertoe heeft aangezet onze ervaringen op schrift te stellen en voor haar aanwijzingen en adviezen. Daarnaast hebben we veel gehad aan de informatie en adviezen van Irmgard Buissink, leerplichtambtenaar bij de gemeente Groningen. In gesprek met haar werd duidelijk hoe belangrijk het is de verschillende rollen van de betrokken instellingen te verhelderen en op elkaar af te stemmen. En omwille van het kind en ter ondersteuning van de ouders enige vormen van dwang niet te schuwen. Jan Bijstra, coördinator van de afdeling Expertise van RENN4, heeft ons binnen de organisatie de mogelijkheid in tijd geboden het onderwerp schoolweigering

te bestuderen en uiteindelijk te komen tot dit resultaat. Ook heeft hij het redigeren op zich genomen waarvoor we hem erg dankbaar zijn.

Tot slot, niet te vergeten, danken wij de ouders en kinderen waarmee we zo prettig hebben samengewerkt.

1 Visie op opvoeding en ontwikkeling

In de hedendaagse wetenschappelijke literatuur ziet men de mens als pro-actief. Vanaf het begin van zijn bestaan is de mens er spontaan op uit de wereld om hem heen te verkennen om inzicht te verkrijgen. Mensen zijn van nature nieuwsgierig en leergierig. Drie psychologische basisbehoeften begeleiden de mens levenslang: relatie, competentie en autonomie. De mens is een actor in zijn eigen ontwikkeling en beslist zelf dingen te doen of te laten conform die drie basisbehoeften (Stevens, 1998).

In de ontwikkeling en opvoeding van kinderen spelen een groot aantal elkaar beïnvloedende factoren een rol. Allereerst zijn daar de factoren in het kind zelf zoals aard en karakter, aanleg, maar ook lichamelijke en geestelijke gesteldheid. Daarnaast spelen factoren uit de omgeving een rol, de ouders, hun opvoedingsbekwaamheid, de gezins- en woonomstandigheden.

Het gedrag van een kind kan niet los gezien worden van al deze factoren. Er is sprake van wederzijdse beïnvloeding. De ouders beïnvloeden het kind door hun manier van omgaan met het kind, het kind beïnvloedt ook weer de ouders. Men past het gedrag op elkaar aan in positieve en negatieve zin. Het is van belang bij het signaleren van probleemgedrag niet alleen te kijken naar factoren in het kind, maar ook naar factoren in de omgeving. Factoren kunnen zowel een bescherming als een risico vormen in de ontwikkeling van het kind. Risicofactoren zijn factoren die de ontwikkeling van het kind negatief beïnvloeden of ernstig belemmeren. Beschermende of protectieve factoren bevorderen de ontwikkeling en verminderen de invloed van risicofactoren (Van der Ploeg, 1998).

2 Schoolweigering

2.1 Definitie

Er is sprake van schoolweigering wanneer een kind of jongere voor een langere periode weigert naar school te gaan, terwijl de ouders of verzorgers daarvan op de hoogte zijn en weten waar het kind is (De Wit, Van der Veer & Slot, 1995).

Voorheen werd de term schoolfobie gebruikt. Tegenwoordig wordt zowel in de Nederlandstalige als de Engelstalige literatuur de term schoolweigering in plaats van schoolfobie gebruikt. Het is niet zozeer de angst voor school, zoals de term schoolfobie suggereert, wat maakt dat het kind thuis blijft, als wel de angst voor de tijdelijke scheiding van ouders (Verhulst, 1994). In die zin valt schoolweigering onder de DSM IV diagnose separatieangststoornis (Hansen & Tromp, 2001). Schoolweigering is een ruimere en meer beschrijvende term (King e.a., 2000) en wordt gedefinieerd als de weigering van een kind de school te bezoeken of het moeilijk te vinden de hele dag te blijven (Kearney & Silverman, 1996; Hansen & Tromp, 2001). De groep kinderen met schoolweigering is dermate heterogeen dat er geen sprake is van een specifiek klinisch beeld. De problematiek verschilt per kind en per leeftijdscategorieën.

Schoolweigering bij jonge kinderen verschilt sterk van schoolweigering bij oudere kinderen. Ook een psychopathologie ontwikkeling vraagt een aparte benadering wanneer er sprake is van schoolweigering. De rol van de school komt bij de term 'schoolfobie' op de voorgrond te staan terwijl in verreweg de meeste gevallen van schoolweigering gezinsproblematiek een cruciale rol speelt.

Schoolweigering komt voor bij ongeveer 1% van alle schoolgaande kinderen. Er is geen verschil tussen het aantal jongens en meisjes (Hansen & Tromp, 2001). Het

blijkt dat schoolweigering vaker voorkomt bij kinderen met een psychiatrische stoornis dan bij kinderen zonder een stoornis (Verhulst, 1994). Bij kinderen die moeite hebben van hun ouders te worden gescheiden is de kans op het ontstaan van een schoolweigering groter dan bij kinderen die hun ouders gemakkelijker verlaten (Hansen & Tromp, 2001).

Schoolweigering kan acuut beginnen, maar begint meestal met vage, vaak lichamelijke klachten en een toenemende weerstand om naar school te gaan (De Wit, Van der Veer & Slot, 1995). Een plotselinge, ingrijpende gebeurtenis of verandering in het leven van het kind zoals verhuizing, verandering van school, scheiding van ouders of een sterfgeval, kan het begin markeren van schoolweigering.

Kenmerkend bij schoolweigering is dat het naar school gaan en dus het ouderlijk huis verlaten, spanning en weerstand oproept bij het kind waardoor het in verzet gaat. Wordt de oorzaak van de spanning weggenomen, namelijk het naar school gaan, dan neemt de weerstand acuut af. Deze spanningen en weerstanden treden meestal op tegen het einde van de zondag, of op de maandagmorgen. De lichamelijke klachten (hoofdpijn, buikpijn, misselijkheid, braken) of het probleemgedrag nemen toe naarmate het moment nadert dat het kind naar school moet. Zodra het duidelijk is dat het kind thuis mag blijven, verdwijnen de klachten of het probleemgedrag.

Er zijn globaal twee typen schoolweigering te onderscheiden (Morris, 1983; Sanders-Woudstra, 1996; Verhulst, 1994):

I Schoolweigering bij overigens goed functionerende kinderen. Het betreft hier relatief jonge kinderen aan het begin van de basisschool die uit

harmonische gezinnen komen. Meestal begint de schoolweigering bij deze kinderen acuut.

II Schoolweigering als uiting van een meer diepgewortelde persoonlijkheidsstoornis. Deze kinderen functioneren in zijn algemeenheid minder goed en zijn meestal wat ouder. Er is bij deze kinderen dikwijls sprake van teruggetrokken gedrag en contactstoornissen. Vaak komen ze uit disharmonische gezinnen en is er sprake van psychiatrische problematiek bij een van de ouders (Sanders-Woudstra, 1996).

Bij heel jonge kinderen die pas naar de basisschool gaan, kan schoolweigering veroorzaakt worden door separatieangst, die op deze leeftijd nog vrij veel kan voorkomen en tijdelijk van aard is.

In de basisschoolperiode kan men twee leeftijdspeken onderscheiden waarin schoolweigering voorkomt: op de leeftijd van 5 tot 6 jaar en van 11 tot 13 jaar. In beide periodes is er sprake van een overgangssituatie. Op de leeftijd van 5-6 jaar vindt de overgang plaats van de kleutergroep naar groep 3, waarbij het kind in een situatie komt waarin een prestatie gevraagd wordt, namelijk het leren lezen. In de periode van 11-13 jaar vindt de voorbereiding en de overgang plaats naar het voortgezet onderwijs. Ook hier worden er hogere eisen aan het kind gesteld. Daarbij komt dat beide periodes ook een overgang inhouden naar meer zelfstandigheid en loskomen van de zorg van volwassenen. Bij jonge kinderen zien we vaak een acuut begin, bij oudere kinderen vaak een langzaam proces van zich terugtrekken uit sociale contacten met leeftijdgenootjes (Scharree, 1995).

Door een lange periode van schoolverzuim mist het kind de aansluiting bij andere kinderen en raakt het achter met de leerstof. Bij kinderen met schoolweigering waarbij veelal sprake is van een hoog streefniveau en tevens sociale angst, wordt de drempel weer naar school terug te keren door deze factoren verhoogt. Met name in het voortgezet onderwijs zijn dit belangrijke factoren in het voortduren van de schoolweigering. Naarmate de schoolweigering op jongere leeftijd voorkomt, is de kans op een blijven-

casus Marieke

Marieke is een meisje van 13 jaar. Wanneer ze toegelaten wordt tot een Pedologisch Instituutsschool, zit ze al vier maanden thuis. Ze stelt hoge eisen aan zichzelf, is bang te falen en durft in de klas nauwelijks om hulp of uitleg te vragen. Ook verdraagt ze slecht kritiek en is ze snel aangetast in haar gevoel van eigenwaarde. Marieke kan goed meekomen op school.

Marieke komt uit een harmonisch gezin. Het gezin bestaat uit vader, moeder en vier kinderen, van wie Marieke de jongste en het enige meisje is. Vader werkt en moeder verzorgt het huishouden.

De schoolloopbaan van Marieke verliep probleemloos tot ze in groep 7 kwam. Er werden meer eisen gesteld en het viel op dat Marieke faalangstig was. Haar ontwikkeling leek te stagneren: slecht slapen, er tegenop zien om naar school te gaan en weinig plezier beleven aan de omgang met de leerkracht. Als ruggensteuntje hebben ouders creatieve therapie voor Marieke gezocht. In het afsluitend rapport schreef de therapeut dat de gebieden die mogelijk in de toekomst aandacht gaan vereisen de separatie, de individuatie en de autonomie zijn.

Komende van de basisschool ging Marieke naar een brugklas VWO/HAVO. Na twee weken school is ze thuisgebleven. De druk van de eisen in de brugklas was te groot. Daarna is er nog een andere school geprobeerd, maar na twee dagen haakte Marieke huilend af. Net in deze periode dat Marieke thuis was, werd moeder ziek. Marieke kon nu wat bijspringen in het huishouden. Het thuisblijven werd op deze manier min of meer gelegitimeerd. Ouders hebben vervolgens hulp gezocht bij de jeugdhulpverlening.

de terugkeer naar school groter.

Naast schoolweigering kunnen spijbelen, een somatische ziekte of het thuishouden van het kind door de ouders ook de oorzaken zijn van het niet naar school gaan. Hersov en Berg (1980) noemen voorbeelden van kinderen die na een verkoudheid of een lichte medische ingreep, weken dan wel maanden niet naar school gaan. Hij noemt dit het 'maskerade syndroom', waarmee bedoeld wordt dat het medische probleem een dekmantel is voor het thuishouden van het kind.

2.2 Schoolweigering versus spijbelen

Schoolweigering kan worden onderscheiden van spijbelen. Bij spijbelen verzuimt het kind of de jongere van school zonder medeweten van de ouders of de verzorgers. Ze zijn dan ook gedurende de schooltijden niet thuis, maar elders, meestal op straat. Bij schoolweigering betreft het veelal kinderen of jongeren met een hoog streefniveau en een goede werkhouding, waarbij ouders waarde hechten aan het naar school gaan om later een opleiding te kunnen volgen. Bij spijbelen zien we kinderen die meestal niet gemotiveerd zijn voor schoolse zaken, antisociaal gedrag vertonen en de ouders het belang van naar schoolgaan veelal niet of nauwelijks ondersteunen (De Wit, Van der Veer & Slot, 1995).

Schoolweigerende kinderen hebben een sterke band met hun ouders, terwijl spijbelaars meestal opgroeien in een emotioneel arm gezinsklimaat.

2.3 Oorzaken en achtergronden

Zoals in hoofdstuk 1 is beschreven, spelen in de ontwikkeling van kinderen een groot aantal elkaar beïnvloedende factoren een rol. Deze factoren kunnen de ontwikkeling bevorderen (protectieve factoren) of de ontwikkeling negatief beïnvloeden (risicofactoren). Hoe groter het aantal risicofactoren is, des te groter is de kans dat de ontwikkeling van het kind niet optimaal verloopt.

Een aantal risicofactoren kan het ontstaan van schoolweigering verklaren (Hersov & Berg, 1980; Scharree,

1995; Verhulst, 1994):

- 1 **Kindgerelateerde** factoren. Vaak hebben deze kinderen een hoog streefniveau en daarbij een sterke wil. Ook de persoonlijkheidsstructuur van het kind, het intelligentieprofiel of een psychiatrische stoornis kan een risicofactor zijn.
- 2 **Gezinsgerelateerde** factoren, zoals de ouder-kindhiërarchie binnen de gezinsstructuur. De moeder kan overbeschermend zijn en een innige band met het kind hebben, terwijl de vader een meer passieve rol speelt in de opvoeding. Het soort werk van de vader (vrachtwagenchauffeur, vertegenwoordiger) kan deze situatie in de hand werken. Ook kan er sprake zijn van relatieproblemen, waarbij de relatie met het kind voor de moeder het gemis aan het contact met haar man compenseert. Een psychiatrische stoornis bij een van de ouders of een pathologische gezinsstructuur kan tevens een rol spelen bij schoolweigering. Er zijn families waar schoolweigering in meerdere generaties voorkomt.
- 3 **Schoolgerelateerde** factoren. Een strenge leerkracht, pesterijen of het niet kunnen voldoen aan de eisen die het kind aan zichzelf stelt op het gebied van de schoolprestaties, kunnen schoolweigering activeren.

Schoolweigering is eerder een angst de ouders, meestal de moeder, te verlaten dan een angst voor school (zie 2.1). Omdat schoolweigering gepaard gaat met een enorme druk die het kind op de ouders legt zodra het naar school moet (lichamelijke klachten, probleemgedrag), is het voor ouders extra moeilijk vast te houden aan hun rol van opvoeder en het kind toch naar school te sturen. Er ontwikkelt zich dan een ambivalente houding ten opzichte van de schoolweigering. Aan de ene kant vinden ouders het belangrijk dat hun kind naar school gaat en aan de andere kant vinden ze het moeilijk niet aan de angst en de dwingende houding van het kind tegemoet te komen, omdat het kind zichtbaar lijdt wanneer de tijd aanbreekt dat het naar school moet. Met deze ambivalente houding wordt het weigeren

om naar school te gaan onbewust bekrachtigd (Scharree, 1995). Ook prettige activiteiten tijdens de schooluren, zoals tv-kijken, computeren, buiten spelen of samen met moeder boodschappen doen, bekrachtigen de schoolweigering. Een langdurige absentie van school maakt de terugkeer naar school moeilijker. Hoe langer de periode van absentie, des te moeilijker het wordt naar school terug te keren (Hersov & Berg, 1980).

casus *Patricia*

Patricia is een meisje van 10 jaar. Ze gaat al meer dan een jaar niet naar school op het moment dat ze tot een Pedologisch Instituutschool wordt toegelaten. Al vanaf groep 4 is er, bij periodes, sprake van schoolweigering. Wanneer Patricia niet naar school gaat, speelt ze met jongere kinderen (die nog niet naar school gaan), kijkt ze tv, gaat ze met moeder fietsen of samen naar de paarden

kindfactoren *Patricia is als kind altijd angstig geweest. Op 9 jarige leeftijd is de psychiatrische diagnose 'sociale angststoornis' gesteld. Haar cognitieve mogelijkheden zijn, gemeten op de WISC-R, beneden gemiddeld.*

gezinsfactoren *Het gezin bestaat uit moeder, Patricia en een jonger zusje. De ouders zijn gescheiden en vader woont in de buurt. Moeder geeft aan weinig steun van haar man te hebben ondervonden in de opvoeding van de kinderen. Vader is wel betrokken bij contacten met de school voor Patricia. Ouders zien beiden veel gevaren voor hun kinderen in "deze harde samenleving". Ze zijn in die zin te*

beschermend: Patricia kan nooit zelfstandig iets ondernemen, alles is met zorg omkleed of is verboden. Beide ouders hebben een beladen gezinsanamnese.

omgevingsfactoren *Het gezin woont in een oude wijk en volgens de ouders kennen de mensen in hun omgeving te weinig fatsoen en kan Patricia niet op straat spelen vanwege het slechte voorbeeld. Er is geen contact met familie. Vader krijgt een WAO-uitkering, hij kan als werkende niet functioneren in deze harde wereld.*

schoolfactoren *Patricia is niet naar de peuterspeelzaal geweest omdat ze daar de eerste dag huilde en overgaf. Groep 1 en 2 van de basisschool heeft ze normaal doorlopen, hoewel het volgens moeder elke ochtend een 'drama' was. In groep 3 werd de schoolgang minder en in groep 4 liep het mis: er was sprake van pesten en veel leerkrachtwisseling. Patricia maakte elke dag wat huiswerk en kwam alleen nog op school om nieuw huiswerk te halen.*

3 Schoolweigering bij kinderen met een pervasieve ontwikkelingsstoornis

In de literatuur is weinig bekend over schoolweigering bij kinderen met een pervasieve ontwikkelingsstoornis (Pervasive developmental disorder, DSM-IV). We willen het aan de orde stellen, omdat we - werkzaam in het cluster-4 onderwijs regelmatig te maken hebben met deze combinatie van problematiek. Op scholen van het cluster-4 onderwijs, scholen voor kinderen met ernstige gedragsstoornissen of psychiatrische problematiek, zitten veel kinderen bij wie een psychiatrische diagnose is gesteld. Het is dan ook belangrijk dat men onderscheid kan maken tussen een 'gewone' schoolweigering en een schoolweigering mede als gevolg van een psychiatrische stoornis. De aanwezigheid van een psychiatrische stoornis, zoals een pervasieve ontwikkelingsstoornis waaronder de Stoornis van Asperger en PDD-NOS (Pervasive Developmental Disorder Not Otherwise Specified), kan van invloed zijn op het ontstaan van schoolweigering. De beperkingen op het gebied van de sociaal-emotionele ontwikkeling heeft tot gevolg dat deze kinderen moeite hebben huidige en toekomstige situaties in te schatten, zich hierdoor vaak angstig voelen en contact afweren. Op school wordt juist een groot appèl gedaan op sociale vaardigheden en aanpassingsvermogen, zeker in het voortgezet onderwijs, waar in de puberteit de sociale omgang intensiever en complexer wordt (Van Lieshout, 2002). De kans dat er op school iets voorvalt wat deze kinderen angstig maakt, is aanwezig. Pesterijen, veel onverwachte gebeurtenissen zoals lesuitval of een te directieve benadering door leerkrachten, kan de angst zo doen toenemen dat het kind geen andere uitweg ziet dan het zich terugtrekken in de veilige situatie thuis. De eisen die er aan de leerprestaties en de sociale omgang van het kind gesteld worden,

kunnen angst en depressie tot gevolg hebben. Het kind moet voldoen aan prestaties die het niet waar kan maken en leeft onder voortdurende druk (Zeevalking, 2000).

In dit kader bezien verschilt schoolweigering bij kinderen met een ontwikkelingsstoornis van schoolweigering bij kinderen die de stoornis niet hebben. De kindfactor PDD-NOS is een risicofactor voor het ontstaan van schoolweigering. Angst voor gebeurtenissen op school spelen een grotere rol in het ontstaan van schoolweigering en bij de behandeling zal angstreductie in de schoolsituatie meer aandacht moeten krijgen. Dat hier naast kindfactoren en schoolfactoren, ook gezinsfactoren een rol spelen spreekt voor zich. Het accent ligt echter veel minder dan bij 'gewone' schoolweigering op de gezinsfactoren en meer op kindfactoren. Bij de behandeling zal dan ook aandacht besteed moeten worden aan adviezen voor de dagelijkse omgang met het kind.

Casus Jasper

Bij Jasper is de diagnose Syndroom van Asperger gesteld. Hij mist sociaal inzicht en kan niet inspelen op sociale situaties en interacties. Jasper heeft geen vrienden. In gezelschap voelt hij zich snel overvraagd. Overgangssituaties en onverwachte gebeurtenissen maken Jasper onzeker. Wanneer de situatie overzichtelijk en rustig is, kan Jasper goed presteren op school.

De ouders van Jasper zijn gescheiden toen hij drie jaar was. Jasper woont samen met zijn zus bij moeder. Vanaf groep 5 van het basisonderwijs bezoekt hij een Pedologisch Instituutschool. Van hieruit is Jasper naar het regulier voortgezet onderwijs gegaan. De druk in het voortgezet onderwijs blijkt te groot en na een jaar gaat Jasper terug naar de voortgezette afdeling van de PI-school. Na twee maanden komt Jasper echter niet meer op school. De oorzaak is moeilijk te achterhalen. Men vermoedt dat een conflict in de pauze de aanleiding is geweest. Thuis ligt Jasper in zijn bed. Hij is niet aanspreekbaar. Wanneer de leerkracht hem een bezoek brengt, kruipt hij onder de dekens.

De betrokken hulpverlenende instantie adviseert een 'harde' aanpak. Jasper moet weten dat hij overdag op school hoort te zijn. Zo niet, dan moet hij thuis maar schoolwerk maken. Deze aanpak heeft geen resultaat. Jasper blijft weigeren naar school te gaan. Wanneer de zomervakantie voor de deur staat, neemt de school weer contact op met moeder en worden Jasper en moeder na schooltijd uitgenodigd op school om te praten over het volgende schooljaar. Jasper komt ook daadwerkelijk op school. Samen met hem en moeder wordt een traject afgesproken voor terugkeer naar school in het nieuwe schooljaar. In eerste instantie woont Jasper slechts twee lessen bij, beide gegeven door een leerkracht die hij vertrouwt. Hij kan op deze manier op rustige momenten de school binnenkomen. De situatie is overzichtelijk en veilig. Na enkele weken zijn de lessen uitgebreid en halverwege het schooljaar gaat Jasper weer volledig naar school. Jasper heeft op de PI-school zijn MAVO diploma gehaald en is daarna naar het beroepsonderwijs gegaan.

4 Behandeling

Uitgangspunt bij behandeling van schoolweigerings is dat het kind zo snel mogelijk weer naar school gaat. Hoe langer de periode dat het kind thuisblijft, hoe moeilijker de terugkeer naar school zal worden (Hersov, 1980; Sanders-Woudstra, 1986; Scharree 1995; Verhulst, 1994; De Wit, e.a., 1995).

De behandeling van schoolweigerings moet volgens Hersov (1980) op drie niveaus plaatsvinden. Op het niveau van het actuele gedrag met betrekking tot de schoolweigerings, van de psychologische factoren in de ontwikkeling van het kind en van de mate van zelfstandigheid versus afhankelijkheid. Hij pleit ervoor het kind zo snel mogelijk weer hele dagen naar school te laten gaan. Een gedeeltelijke schoolgang of een opbouw hierin wijst hij af. Elke minuut dat het kind mist van school belemmert de therapeutische vooruitgang en betekent zelfs een achteruitgang. De problemen die het kind in de school-situatie ondervindt, moeten worden opgelost. Het is daarom essentieel de school vanaf het begin bij de behandeling te betrekken. Omdat schoolweigerings veelal te maken heeft met de gezins- en kindfactoren, zal er in het gezin hulp verleend moeten worden. De school kan medewerking verlenen maar kan de problematiek van schoolweigerings niet zelfstandig oplossen.

Hansen en Tromp (2001) pleiten voor een aanpak die in een aantal aspecten lijkt op crisisinterventie. Snel ingrijpen, zorgen voor een therapeut die goed bereikbaar is, een mogelijkheid bieden tot geregeld telefonisch contact en direct hulp verlenen bij het toenemen van de spanningen.

In de literatuur worden gezinsbegeleiding, gedragstherapie en in sommige gevallen ook medicatie als de meest gangbare behandelingen

genoemd (Lewis, 1980; Sanders-Woudstra, 1996; Verhulst, 1994; De Wit, e.a., 1995). Sanders-Woudstra (1996) en Verhulst (1994) onderscheiden verschillende behandelvormen voor de meer ongecompliceerde vorm van schoolweigerings, type I en voor de gecompliceerde vorm van schoolweigerings waarbij sprake is van langdurige schoolweigerings en ernstige gezinspathologie, type II (zie ook hoofdstuk 2.1.). Een kortdurende behandeling waarbij de aandacht met name gericht is op een zo snel mogelijke terugkeer naar school en een intensievere behandeling waarbij gezinsbehandeling en psychotherapie worden toegepast. In sommige ernstige gevallen waarbij factoren in het kind, zoals een psychiatrische stoornis, een grote rol spelen, is kinderpsychiatrische opname geïndiceerd. Centraal in de behandeling staan de ouders. Zij moeten leren de opvoedingstaak weer op zich te nemen en van hun kind durven verlangen dat het naar school gaat. Hierbij kunnen ze ondersteund worden door een hulpverlener. De mening die ouders hebben over opvoeding, hun kind en de toekomst, bepalen hun gedrag ten opzichte van het kind. Door deze mening met ouders te bespreken, kan het gemakkelijker worden hun opvoedingshandelen te veranderen (Scholing, & Braet, 2002). Met het kind kan besproken worden wat het moeilijk vindt aan het naar school gaan. Deze moeilijke situaties kunnen worden geoefend alvorens het kind daadwerkelijk naar school gaat (Hansen, 2001). De leerkracht kan hierbij een rol spelen door bijvoorbeeld het kind in de hal van de school op te vangen, zodat het niet alleen naar de klas hoeft te gaan. De verantwoordelijkheid van de ouders gaat tot aan de schooldeur, daarna neemt de leerkracht deze over. Het direct betrekken van de school bij de behande-

ling is van groot belang voor de uitvoering en het welslagen van de behandeling.

Bij de behandeling van angststoornissen zeggen Scholing & Braet (2002) dat deze zich richt op het ontwikkelen van vaardigheden om probleemsituaties op te lossen. In dit kader zal een behandelprotocol dan ook altijd een blootstelling aan moeilijke situaties bevatten en instructies om die moeilijke situatie het hoofd te bieden. Ook bij de behandeling van schoolweigering kan het niet anders, dan dat deze behandel-elementen worden toegepast. Immers de moeilijke situatie is 'het huis verlaten en naar school gaan'. Dit zal dan ook werkelijk plaats moeten vinden (exposure in vivo) om de angst te overwinnen, zowel bij de ouders als bij de leerling. Bij jonge kinderen hebben ouders en leerkracht hierin een belangrijke rol, bij oudere kinderen kan de hulpverlener met het kind zelf afspraken maken. Interventies die tot doel hebben ouders en kind weer zo ver te krijgen dat ze de moeilijke situatie, in dit geval het naar school gaan, opzoeken, zijn pragmatisch van aard. 'Als het maar werkt' is het uitgangspunt (Scholing, & Braet, 2002).

Wanneer angstig gedrag prettige gevolgen heeft, wordt hiermee het gedrag bekrachtigd en zal het blijven voortbestaan (Scholing, & Braet, 2002). Het weigeren naar school te gaan heeft voor de leerlingen een prettig gevolg, namelijk niet naar school hoeven en thuis aangename bezigheden hebben, zoals computeren, tv-kijken, aandacht van ouders, iets leuks doen samen met moeder, etc. Eén van de eerste stappen in de behandeling is dan ook het wegnemen van deze aangename bezigheden. De gevolgen van de schoolweigering moeten negatief zijn, zoals alleen op je kamer zitten, geen aandacht

van ouders krijgen en niets doen tot de schooltijd voorbij is.

Deze afspraak kan al in het eerste contact tussen de ouders, de school en de hulpverlening worden gemaakt. Men dient daarbij wel rekening te houden met het onderscheiden van de twee typen schoolweigering en de competentie en draagkracht van de ouders. De hulpverlening kan eventueel ondersteuning aan ouders geven bij de uitvoering hiervan.

Er zijn ook auteurs die er de voorkeur aan geven niet direct in te zetten op een spoedige terugkeer naar school, maar te beginnen met het aanpassen van het dagprogramma thuis. Het kind moet thuis werk voor school moet maken met de bedoeling de leerachterstand te verkleinen en een spoedige terugkeer naar school te vergemakkelijken (De Haan, 2001). Wij zijn van mening dat, hoewel het programma thuis dan niet meer naar de wens van het kind kan worden ingevuld, je het kind op die manier een extra reden geeft niet naar school te gaan. School komt immers bij je thuis, waarom zou je naar school gaan als je thuis ook kunt leren? Zeker bij kinderen die al lang thuis zitten, is het inhalen van de leerstof door thuis te werken meestal niet haalbaar, omdat de leerachterstand al te groot is. Bij kinderen die nog niet zo lang thuis zijn, kan de leerachterstand bij een snelle terugkeer naar school dikwijls alsnog worden ingelopen.

casus *Marieke*

In een eerste gesprek tussen de school en de ouders is de bedoeling van een terugkeertraject naar school besproken en het belang van samenwerking met de therapeut van de kliniek voor kinder- en jeugdpsychiatrie waar Marieke onder behandeling is. Vervolgens is er een gesprek geweest tussen de school en de therapeut om de behandelingen op elkaar af te stemmen. Voor de terugkeer naar school heeft de leerkracht een gesprek gehad met Marieke. In dat gesprek kon Marieke aangeven wat ze moeilijk vond bij een terugkeer naar school en zijn er concrete afspraken gemaakt omtrent het te doorlopen traject. Marieke geeft aan bang te zijn achter te lopen met de leerstof, ook vindt ze het moeilijk iets aan de leerkracht te vragen. Om hieraan tegemoet te komen, spreekt de leerkracht met Marieke af dat ze kan blijven werken uit de boeken van haar vorige school en dat ze samen gaan oefenen hoe ze iets aan een leerkracht kan vragen.

Vanaf de eerste dag is Marieke alle dagen op school geweest. Na vier weken vindt er een evaluatie plaats met de ouders en de therapeut, waarin gezamenlijke afspraken worden gemaakt. In de therapie oefent Marieke, voor haar, moeilijke situaties op school, zoals omgaan met kritiek, opkomen voor jezelf en grenzen stellen aan je inzet (niet te veel hooi op de vork nemen). In een 'heen-en-weer' schrift tussen de therapeut en de leerkracht worden de vaardigheden genoemd, zodat Marieke ze op school kan oefenen. De ouders krijgen parallel aan de behandeling van Marieke begeleiding van een andere therapeut.

Na vijf maanden heeft Marieke de overstap gemaakt naar het regulier onderwijs. In die periode van vijf maanden heeft Marieke de gemiste leerstof van het eerste leerjaar ingehaald en kon ze instromen in de tweede klas van het regulier voortgezet onderwijs.

casus *Patricia*

Via de leerplichtambtenaar is de Raad voor de Kinderbescherming ingeschakeld. Dit heeft geresulteerd in een ondertoezichtstelling. In opdracht van de Raad is een kinderpsychiater ingeschakeld. Daar werd de diagnose "sociale angststoornis" gesteld met het advies voor residentiële gezinsbehandeling en een zo spoedig mogelijke terugkeer naar het onderwijs of opname van Patricia in een kliniek voor kinder- en jeugdpsychiatrie. De residentiële gezinsbehandeling is niet doorgegaan. Voordat Patricia op de Pedagogisch Instituutsschool begint, is er een gesprek met de ouders, de voogd,

de orthopedagoog van de school en de schoolmaatschappelijk werkende. In dit gesprek zijn afspraken gemaakt ten aanzien van de schoolgang van Patricia en ook zijn er afspraken gemaakt over de aanpak thuis, wanneer Patricia zou weigeren om naar school te gaan. Om aan de bezorgdheid van ouders tegemoet te komen, is Patricia begonnen met halve dagen, daarna ging ze al snel hele dagen naar school. Er is een duidelijke afspraak hoelang de periode van halve dagen zou duren. Vanaf de eerste dag is het goed gegaan.

4.2 Effect van de behandeling

Onderzoek naar het effect van behandeling bij schoolweigering is met name gedaan vanuit de cognitieve- en de gedragstherapie. Het eerste onderzoek op dit gebied is van Kennedy (1965). In het onderzoek - dat geen controlegroep bevatte - was de behandeling gebaseerd op de leertheorie. De kinderen werden gedwongen naar school te gaan en de 'plezierige' kant van schoolweigeren werd weggenomen. Van de 50 kinderen die bij het onderzoek betrokken waren, verzuimde geen enkel kind na deze behandeling. Ook het onderzoek van Blagg en Yule (1984) laat een jaar na behandeling een positief resultaat zien voor de groep kinderen die een gedragstherapeutische behandeling onderging. Dit in tegenstelling tot een groep kinderen die thuisonderwijs kregen, gecombineerd met psychotherapie en een groep kinderen die opgenomen was in een kliniek. Bij Last e.a. (1998) bleek dat cognitieve gedragstherapie een beter resultaat opleverde dan psychotherapie met psychoeducatie. Van de eerste groep ging na behandeling 65% weer naar school, van de tweede groep 48%. Heyne, e.a., (2002) onderzocht het effect van kindgerichte therapie, ouder/leerkracht training en een combinatie van beiden een jaar na behandeling. Voor alle drie behandelprogramma's gold dat een toename van schoolbezoek gepaard ging met een afname van emotionele spanning en een toename van zelfvertrouwen. Ook bleek dat wanneer de ouders bij de behandeling werden betrokken, de kinderen vaker weer naar school gingen dan wanneer ouders niet betrokken waren bij de behandeling. Opmerkelijk was dat de groep kinderen die zelf geen kindertherapie hadden gevolgd, maar waarvan de ouders wel betrokken waren, significant minder bang, minder angstig en minder zorgelijk waren. Men veronderstelt dat naarmate het kind meer tijd op school doorbrengt, het angstniveau daalt.

Hoe nu ziet de toekomst eruit van kinderen bij wie sprake is of was van schoolweigering?

Wanneer we de twee typen schoolweigering I en II

uit hoofdstuk 2 ruwweg voor en na het 12e jaar bekijken, zien we dat de prognose voor type I schoolweigering relatief gunstig is en voor type II minder gunstig. Op langere termijn, in de adolescentie en de volwassenheid, is er bij het tweede type een grote kans op het ontwikkelen van psychische stoornissen zoals depressies en angststoornissen. Ook hebben deze kinderen op latere leeftijd meer moeite met aanpassing in de maatschappij (Hansen & Tromp, 2001). Voor intelligente kinderen met schoolweigering die voor het 14e levensjaar worden behandeld, blijkt de prognose het meest gunstig (Berg & Jackson, 1985).

Een follow-up onderzoek na 10 en 21 jaar van Coolige e.a. (1964 en 1976) wees uit dat na 10 jaar, wanneer de onderzochte kinderen adolescenten zijn, van de 49 onderzochte kinderen er 13 kinderen goed functioneerden. Bij 20 kinderen was er sprake van enige vorm van stagnatie in de ontwikkeling naar de volwassenheid. Bij 14 kinderen was er sprake van een ernstige problematiek op meerdere levensgebieden en stagneerde de ontwikkeling naar de psychologische volwassenheid. In een onderzoek na 21 jaar bleek dat de problemen op het gebied van separatie en onafhankelijkheid waren verergerd. Dit uitte zich in de mate van assertiviteit, een overdreven voorzichtige en obsessieve benadering van het leven, gebrek aan mobiliteit en wellicht ook een hoger aantal scheidingen vergeleken met de totale populatie.

5 Het stappenplan

In vorige hoofdstukken komt duidelijk naar voren dat schoolweigering een ernstige belemmering vormt voor de ontwikkeling en de toekomst van een kind. Een adequate aanpak van de problematiek is dan ook een vereiste. De school kan hierin een belangrijke rol spelen, aangezien de school als eerste de schoolweigering signaleert doordat er sprake is van ongeoorloofd verzuim. Het snel ondernemen van acties om een hulpverleningstraject in gang te zetten kan erger voorkomen (Sander-Woudstra, 1986; Scharree 1995; Verhulst, 1994; De Wit, e.a., 1995; Hansen & Tromp, 2001). Ook bij terugkeer naar een normale schoolgang na een periode van schoolweigering, is het de school die als eerste een terugval signaleert. In het hier gepresenteerde stappenplan voor de aanpak van schoolweigering speelt de school dan ook de coördinerende rol.

We hebben gekozen voor het werken met een stappenplan, omdat dit de behandeling en de acties daarbinnen expliciteert en zichtbaar en dus evalueerbaar maakt (Prins & Pameijer, 2002). Het geeft de school een instrument in handen om verantwoord te werk te gaan en alle mogelijkheden te benutten om een leerling met schoolweigering te helpen. Het stappenplan is geschikt voor zowel het primair, het voortgezet als het speciaal onderwijs. Wel zal rekening gehouden moeten worden met de leeftijd en het ontwikkelingsniveau van de leerling. Vanaf ongeveer 8 à 9 jaar, wanneer een kind enigszins in staat is tot zelfreflectie, is het belangrijk om ook het kind zelf bij de behandeling te betrekken. Dit is in het stappenplan terug te vinden. Echter, ook bij oudere kinderen blijven de ouders de belangrijkste partners in het behandelproces, aangezien de kern van de problematiek de ouder-kindhiërarchie is (Scharree, 1995).

Vanuit de school wordt een casemanager aangesteld, indien mogelijk de schoolmaatschappelijk werkende, om de te nemen stappen te organiseren en te bewaken. Verder is de leerkracht of mentor van de betreffende leerling nauw bij de uitvoering van het stappenplan betrokken.

In dit hoofdstuk worden de door de school te nemen stappen in de aanpak van schoolweigering aangegeven. Per stap wordt beschreven wie er bij betrokken zijn, wat het doel en de inhoud van de stap is en tot welk resultaat en volgende stap in het stappenplan dit kan leiden. Het schema stappenplan geeft de stappen weer in een stroomdiagram.

STAP 1

CONTACT MET DE LEERP LICHTAMBTENAAR BETROKKEN PERSONEN

De schoolleiding, de casemanager, de leerplichtambtenaar.

DOEL

Het contact met de leerplichtambtenaar is niet alleen van belang om het verzuim door te geven, maar ook om te informeren of er al een verleden is met schoolweigering (zie 6.2).

INHOUD

Zodra de school signaleert dat er sprake is van regelmatig of langdurig verzuim (Leerplichtwet, 1996), heeft de school de plicht de leerplichtambtenaar van het verzuim op de hoogte te stellen. Dikwijls is hier al een heel traject aan contacten met ouders, kind en soms de hulpverlening aan voorafgegaan.

VERVOLG

Stap 2.

STAP 2 A

GESPREK MET OUDERS EN HULPVERLENER BETROKKEN PERSONEN

De casemanager, de ouders, de hulpverlener.

Zo spoedig mogelijk na het signaleren van schoolweigering worden de ouders en - indien aanwezig - de betrokken hulpverlener uitgenodigd voor een gesprek. Dit gesprek moet bij voorkeur op school plaatsvinden, zodat duidelijk wordt dat het gaat om ongeoorloofd schoolverzuim.

DOEL

Een beeld vormen van de problematiek en komen tot een gezamenlijk uitgangspunt en een traject voor een zo snel mogelijke terugkeer naar school. Het eerste is voorwaarde voor het tweede.

INHOUD

Inventarisatie van de problemen door informatie van ouders, hulpverlener, leerkracht(en) en het leerlingendossier. In het gesprek moet duidelijk worden dat de ouders verantwoordelijk zijn voor de aanwezigheid van de leerling op school. De terugkeer naar school staat centraal en mag niet mislukken. Voor deze opvoedingstaak kunnen ouders, indien ze dat wensen en indien mogelijk, ondersteuning krijgen van een hulpverlenende instantie. Het belang van ondersteuning moet in het gesprek worden benadrukt. De eerste schooldag moet heel goed worden voorbereid en besproken, hierbij rekening houdend met de mogelijkheden en onmogelijkheden van de leerling. Bij verwachte problemen thuis op de eerste dag dat de leerling weer naar school gaat, kan de hulpverlener samen met ouders en kind de aanpak bespreken. Essentiële beslissingen voor terugkeer naar school zijn:

- Bringen de ouders de leerling naar school?
- Blijft een van de ouders ook op school ter geruststelling van de leerling? In welke ruimte? Hoe lang?
- Hoe laat komt de leerling op school? Bijvoorbeeld iets na aanvang van de eerste les zodat de leerling rustig kan binnenkomen.
- Waar, in welke ruimte van de school, worden

ouders en kind verwacht?

- Door wie worden ouders en kind opgevangen?
- Wie begeleidt de leerling naar de klas? Bij voorkeur de leerkracht.
- Wordt de leerling een (kleine) beloning in het vooruitzicht gesteld, wanneer het de afgesproken tijd op school blijft?
- Wie heeft het gesprek met de ouders? De schoolmaatschappelijk werkende of een andere functionaris van de school?
- Hoe gaat kind weer naar huis? Wordt het gehaald? Of in het geval van speciaal onderwijs, gaat het met de taxi naar huis?
- Ouders wordt verteld dat ze bij vragen, ongerustheid e.d. met de schoolmaatschappelijk werkende kunnen bellen.
- Als er voor de leerling belemmeringen in de klas situatie zijn, kan de leerkracht dit met de leerling oplossen (stap 3).

VERVOLG

Na het gesprek tussen de school, de ouders en de hulpverlener moet het vastgestelde traject om terug te keren naar een normale schoolgang worden uitgevoerd, stap 4. Ook is het belangrijk om, voordat het traject start, overleg met de leerkracht te hebben waarin de problematiek wordt uitgelegd en de afspraken worden doorgenomen. Lukt het niet om met ouders tot een afspraak te komen dan ligt het vervolgtraject bij de hulpverlening of indien dit niet mogelijk is, bij de leerplechtambtenaar. Betreft het hier een leerling ouder dan 8 à 9 jaar, dan is het raadzaam dat er eerst een gesprek tussen de leerkracht of de mentor en de leerling plaats vindt, stap 2B.

In sommige gevallen is een tweede gesprek noodzakelijk om tot een gezamenlijk uitgangspunt te komen.

STAP 2 B

GESPREK MET DE LEERLING

BETROKKEN PERSONEN

De leerling en de leerkracht of de mentor.

DOEL

Een beeld vormen van hoe het kind de problematiek ervaart en de drempel om terug te keren naar school zo laag mogelijk proberen te maken.

INHOUD

Vertrouwen scheppen, met de leerling de mogelijke belemmeringen op school bespreken en een plan van terugkeer voorstellen. Belangrijk is dat de leerling hierin enige inspraak heeft om de motivatie te vergroten en de leerling een gevoel van autonomie te geven. De leerling zelf de belemmeringen laten benoemen.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- Hoe gaat de binnenkomst in school de eerste keer verlopen?
 - Wat wordt er vooraf tegen de klasgenoten gezegd?
 - Afspraken ten aanzien van beurten en huiswerk.
- De ouders worden op de hoogte gesteld van de gemaakte afspraken.

VERVOLG

Stap 3. Lukt het niet tot een afspraak te komen met de leerling, dan zal het terugkeertraject zoals bepaald door de ouders, de school en de hulpverlener worden gevolgd. Het zal dan van de mogelijkheden van de ouders en de ondersteuning die ze daarbij krijgen, afhangen hoe de afspraken thuis bij het weigeren naar school te gaan, worden nagekomen.

STAP 3 HET TERUGKEERTRAJECT

BETROKKEN PERSONEN

De leerling, ouders, casemanager, hulpverlener en leerkracht.

DOEL

Volledige terugkeer naar school.

INHOUD

Met de ouders wordt de afspraak gemaakt dat de

casemanager belt, zodra de leerling afwezig is. Dit om vroegtijdig problemen op te kunnen lossen. Er wordt met de ouders goed doorgesproken dat op het moment dat de leerling niet naar school gaat doordat het ziek is, de leerling dan ook als ziek behandeld wordt, dat wil zeggen in bed. Als de leerling weigert om naar school te gaan, moeten de ouders ervoor zorgen dat de leerling onder schooltijd geen privileges heeft thuis. Dus niet achter de computer, geen TV kijken, geen uitstapjes. De boodschap moet zijn: dit is schooltijd en onder schooltijd is het de meest normale zaak van de wereld dat een kind op school zit. Zo niet, dan valt er niets te doen voor een kind. Ouders vinden dit vaak moeilijk, maar kunnen ook hierover snel contact hebben met de hulpverlener of de schoolmaatschappelijk werkende c.q. casemanager voor steun bij de uitvoering van deze aanpak.

Ook is het belangrijk om van tevoren goed overleg met de leerkracht te hebben:

- Uitleg over de problematiek.
- Concrete afspraken over de leerling wat betreft het ophalen op de eerste dag en het meenemen naar de klas (zie stap 2 en 2b).
- Afspraken over het contact met de ouders.
- De leerkracht moet weten op welk niveau de leerling aan het werk kan. Succeservaringen zijn belangrijk voor de motivatie van de leerling.
- Als de leerling niet op school komt ook bij ziekmelding, seint de leerkracht dezelfde dag de casemanager in, die vervolgens contact met de ouders opneemt.

VERVOLG

Stap 4.

Het kan zijn dat het terugkeertraject niet loopt zoals is afgesproken en men verwachtte. In het begin van het terugkeertraject zijn er nog voldoende mogelijkheden voor bijsturing van het traject. Voor het verloop van het proces is het belangrijk niet direct de moed op te geven, maar juist als school te blijven vasthouden aan het uitgangspunt, de leerling zo snel mogelijk weer naar school te laten gaan. Een aantal stappen terug in het stap-

penplan is soms noodzakelijk om uiteindelijk vooruit te komen. Onze ervaring is dat men moet blijven vasthouden aan de eis van progressie. Er moet steeds een stapje bij in de schoolgang, hoe klein dan ook.

STAP 4

EVALUATIE

Er vindt zowel een gesprek plaats tussen ouders, hulpverlener en school als een gesprek tussen de leerkracht en de leerling.

BETROKKEN PERSONEN

Casemanager, ouders, hulpverlener. Leerkracht en leerling.

DOEL

Een terugblik op het verloop van het traject en afspraken voor de toekomst.

INHOUD

Vrij snel, ongeveer zes weken nadat de leerling weer volledig is teruggekeerd naar school, vindt er een afsluitend gesprek plaats. In dit gesprek wordt het traject geëvalueerd en worden er afspraken gemaakt met betrekking tot de toekomst. Er kan worden afgesproken hoe om te gaan met signalen van dreigende schoolweigering. Kunnen ouders indien nodig weer terugvallen op de hulpverlening? Wat zullen in de toekomst momenten zijn die gevoelig zijn voor schoolweigering? De periode na het weekend, na de vakantie, na ziekte, verandering van klas, verandering van school of andere voor de leerling moeilijke situaties.

De leerkracht heeft met de leerling een gesprek van dezelfde strekking.

VERVOLG

Naast de reguliere contacten die er zijn tussen de school en de ouders, is het in de meeste gevallen niet nodig nog een extra bijeenkomst te beleggen tussen betrokken personen. Wanneer er twijfel bestaat of het naar schoolgaan wel stand houdt, kan er een regelmatiger contact tussen de ouders en de school worden afgesproken. Mocht er toch weer sprake zijn van schoolweigering, dan kan het stappenplan opnieuw worden doorlopen.

6 De rollen verdeeld

Bij de behandeling van schoolweigering is een goede samenwerking tussen de school, de ouders, het kind en de hulpverlening van groot belang voor het welslagen van de behandeling. Het moet duidelijk zijn wie welke verantwoordelijkheid heeft en op welke manier er samengewerkt wordt.

6.1 De rol van de school

Wanneer een leerling langere tijd niet op school komt, signaleert de school als eerste dat er sprake is van ongeoorloofd verzuim. Het is de taak van de school om dit aan de leerplichtambtenaar te melden. In de meeste gevallen zal de school er alles aan proberen te doen om het schoolverzuim op te heffen, bijvoorbeeld door schriftelijk of telefonisch contact op te nemen, de ouders en het kind uit te nodigen voor een gesprek of een huisbezoek. In dit contact zal al snel duidelijk worden of het om schoolweigering gaat. Wanneer dit inderdaad het geval is, kan de school een belangrijke rol spelen in de aanpak van de problematiek door een coördinerende taak op zich te nemen.

Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de verantwoordelijkheid van de school voor de leerling gaat 'tot de schooldeur'. Dat wil zeggen dat de school, hoe goed bedoeld, niet de verantwoordelijkheid van de ouders en de hulpverlening kan en mag overnemen. De bijdrage die de school wel kan leveren is ervoor te zorgen dat er een pedagogisch klimaat heerst waarbinnen de leerling zich veilig kan voelen en gestimuleerd wordt in zijn of haar ontwikkeling. Het tegemoet komen aan de psychologische basisbehoeften, aan relatie, competentie en autonomie is hierbij erg belangrijk (Stevens, 1998). Aan de specifieke

problemen van de leerling, zoals angst voor medeleerlingen, angst om te falen, angst voor de drukte op het plein en de gangen moet daar waar mogelijk tegemoet worden gekomen. Het niet te hoog instappen in de leerstof, samen met de leerling bedenken hoe de moeilijke situaties overwonnen kunnen worden en ondersteuning hierbij, kunnen de leerling letterlijk en figuurlijk over de drempel helpen.

Wanneer het de ouders uiteindelijk gelukt is om met ondersteuning van anderen hun kind weer naar school te laten gaan, dan is de rol van de school nog niet uitgespeeld. Het is mede de taak van de school alert te blijven op, voor het kind en de ouders, "kwetsbare momenten". Hiermee bedoelen we momenten op school, zoals vakanties, klassen- en schoolwisseling, maar ook momenten in de thuis-situatie zoals verhuizing, een geboorte, een sterfgeval of een scheiding. Deze voor het kind ingrijpende gebeurtenissen kunnen een terugval naar schoolweigering veroorzaken.

Ook dan is het weer van groot belang het kind zo snel mogelijk weer naar school te laten gaan. Het stappenplan kan hierbij behulpzaam zijn.

6.2 De rol van het schoolmaatschappelijk werk

Het contact met de ouders en de hulpverlener kan namens de school door de schoolmaatschappelijk werkende worden onderhouden. Omdat de samenwerking met het gezin bij deze problematiek van cruciaal belang is, is dit een logische keus en kan de schoolmaatschappelijk werkende tevens casemanager zijn. Kan de school geen of onvoldoende gebruik

maken van een schoolmaatschappelijk werkende, dan kan een andere functionaris van de school de taak van casemanager op zich nemen. Te denken valt aan een orthopedagoog, schoolpsycholoog, intern begeleider of een lid van de directie. Het inzetten van de mentor of de leerkracht als casemanager heeft niet de voorkeur, omdat de tijd van de leerkracht voor het organiseren en onderhouden van contacten beperkt is en de leerkracht binnen het stappenplan een specifieke taak heeft, gericht op de leerling.

Als casemanager organiseert de schoolmaatschappelijk werkende volgens het stappenplan de benodigde gesprekken en zorgt hij ervoor dat de noodzakelijke afspraken met de ouders, het kind en de hulpverlening binnen de school gemaakt worden. Wanneer er nog geen hulpverlening bij het gezin betrokken is, kan de schoolmaatschappelijk werkende ouders doorverwijzen voor hulp. Gezien de aard van de problematiek ligt het niet in de lijn zelf de thuisproblematiek te gaan begeleiden.

Wanneer het kind daadwerkelijk op school zit, heeft de schoolmaatschappelijk werkende ook tot taak te letten op afwezigheid van het kind en per direct de ouders te bellen om na te gaan wat de reden is van afwezigheid. Is het ongeoorloofd schoolverzuim, dan kan met ouders nogmaals de afspraken doorgenomen worden, dat wil zeggen voor het kind mogen thuis geen privileges gelden tijdens schooltijd. Eventueel kan, met toestemming van de ouders, tussentijds contact worden opgenomen met de hulpverlening. In ieder geval is er regelmatig contact met de hulpverlening.

6.3 De rol van de hulpverlening

De hulpverlener speelt bij schoolweigering een cruciale rol in het proces van terugkeer naar de school. Deze ondersteuning is voor ouders en kind van wezenlijk belang voor een succesvolle terugkeer naar een volledige schoolgang. Anders dan de naam doet vermoeden, ligt de kern van de problematiek, zoals genoemd in hoofdstuk 2.1. niet op school,

maar in het gezin. Het ligt buiten de competentie van de school om intensieve ondersteuning te verlenen in het gezin.

Gezien de moeite die het een kind kost om na een lange periode van afwezigheid weer terug te keren naar een reguliere schoolgang en de positieve invloed van schoolgaan voor de ontwikkeling en de toekomst van een kind, is het van groot belang dat hulpverlening zo snel mogelijk op gang komt. "Als het even kan, moeten deze kinderen een eventuele wachtlijst passeren" (Scharree, 1995, blz. 144).

De hulpverlener begeleidt en behandelt tot aan de schooldeur, dus hij/ zij richt zich op de gezinsproblematiek en begeleidt en ondersteunt de ouders en zo mogelijk het kind ten aanzien van de gang naar school. Het is de hulpverlener die ouders informeert dat het probleem van het kind niet de school is en dat het belang van het kind niet gediend wordt met het afwezig zijn op school.

Het is belangrijk dat er tussen de ouders, de school en de hulpverlener overeenstemming bestaat over de problematiek en de aanpak.

In de eerste periode dat het kind weer op school komt, kan de hulpverlener het kind ook na schooltijd ondersteunen (bv. door te bellen met het kind over hoe de dag verlopen is).

6.4 De rol van de leerplichtambtenaar

Een lange periode geen onderwijs volgen is van enorme invloed op de ontwikkeling van een kind. Naast een stagnatie van het leerproces kan het missen van de sociale contacten een sociaal isolement tot gevolg hebben. Daarbij komt dat hoe langer de periode van afwezigheid op school duurt, hoe moeilijker het voor de leerling wordt weer terug te keren naar school. De leerling heeft door het verzuim een leerachterstand opgelopen, wat het juist voor deze leerlingen met een hoog aspiratieniveau moeilijk maakt de draad weer op te pakken. Gevoelens van schaamte en mislukken spelen hierbij een rol. Het kan daarom van groot belang zijn dat de school al in het begin van de behandeling ondersteuning

vraagt van de leerplichtambtenaar. Wettelijk gezien is de school verplicht bij een verzuim van tweeënhalve dag gedurende vier weken of na drie achtereenvolgende dagen een melding te doen bij de leerplichtambtenaar (Leerplichtwet 1969, art. 21). Het inschakelen van de leerplichtambtenaar is niet alleen wettelijke verplicht, maar kan ook dienen om het belang van een spoedige terugkeer naar school en het starten van hulpverlening kracht bij te zetten. Het behandelingstraject wordt hierdoor minder vrijblijvend. De verantwoordelijkheid voor het schoolbezoek van het kind ligt altijd bij de ouders of verzorgers van het kind. Verzuim in de periode tussen aanmelding bij een hulpverlenende instantie en het werkelijk starten van de behandeling, kan in overleg worden gedoogd.

Bij het verzuimonderzoek van de leerplichtambtenaar kan naar voren komen dat de problemen dermate ernstig zijn, dat er een verzoek komt van de ouder(s)/verzorger(s) voor vrijstelling van de leerplicht op basis van psychische (of lichamelijke) ongeschiktheid (Leerplichtwet 1969, art.5, art.7). Deze ontheffing kan de leerplichtambtenaar verlenen. Hiervoor is een verklaring nodig van een onafhankelijk arts, psychiater of psycholoog.

Als de leerling, ondanks de inspanning van alle partijen niet naar school gaat, dan kan de leerplichtambtenaar maatregelen nemen om de wet te handhaven, zoals het geven van een officiële waarschuwing al dan niet gevolgd door een proces-verbaal. Hierbij moet worden opgemerkt dat kinderen boven twaalf jaar zelf verantwoordelijk zijn voor de schoolgang. In deze gevallen worden de kinderen zelf geverbaliseerd en niet de ouders. In het arrondissement Groningen is de afspraak gemaakt dat de Raad van de Kinderbescherming standaard onderzoek doet bij leerlingen ouder dan twaalf jaar in verband met het strafadvies. Bij kinderen jongeren dan twaalf jaar kunnen alleen de ouders worden geverbaliseerd. Het kind kan dan gemeld worden bij het Algemeen Meldpunt Kindermishandeling (geen schoolgang is een bedreiging van de ontwikkeling van het kind).

In het stappenplan wordt de leerplichtambtenaar al bij Stap 1 ingeschakeld. De te ondernemen acties met de leerplichtambtenaar zijn de volgende:

- 1 Voor de officiële melding van schoolverzuim neemt de schoolleiding contact op met de leerplichtambtenaar. Zeker wanneer het een schoolwisseling betreft kan de leerplichtambtenaar informatie hebben over contacten en meldingen van andere scholen en eventueel de contacten die er al zijn geweest tussen leerplichtambtenaar en ouders. Gezamenlijk kan dan een strategie worden bepaald.
- 2 Na melding nodigt de leerplichtambtenaar zo spoedig mogelijk ouders en school uit voor een gesprek op de gemeentelijke dienst. In de gemeente Groningen is dit binnen tien dagen na de melding. In dit gesprek wordt de problematiek besproken en een tijdpad uitgezet waarbinnen een volledige terugkeer naar de school gerealiseerd moet zijn. Dit tijdpad moet zo snel mogelijk gerealiseerd zijn en duurt gemiddeld meestal niet langer dan een jaar.
- 3 Tijdens het terugkeertraject naar school wordt de leerplichtambtenaar door de school op de hoogte gehouden van de vorderingen, in dit geval vermindering van het verzuim. Stagneert het terugkeertraject doordat ouders, kind en/of hulpverleners afhaken, dan stelt de school de leerplichtambtenaar hiervan op de hoogte. Het waarschuwings- en vervolgens het justitiële traject (proces-verbaal) wordt in werking gesteld. De verantwoordelijkheid ligt dan verder bij de leerplichtambtenaar. Wanneer een leerling thuiszit en een terugkeertraject niet mogelijk is, kan de school niets doen. Een leerling die niet aanwezig is kun je niet beïnvloeden.

7 Conclusies en aanbevelingen

Schoolweigering is een ingrijpende situatie in het leven van een kind. Naast het feit dat het kind onderwijs mist, komt het dikwijls ook in een sociaal isolement terecht en wordt er onvoldoende tegemoet gekomen aan de psychologische basisbehoeften van het kind: relatie, competentie en met name autonomie.

Schoolweigering kent globaal gezien twee typen: type I beginnend in de basisschoolperiode bij overigens goed functionerende kinderen en type II beginnend aan het eind van de basisschool of in het voortgezet onderwijs bij kinderen met een psychopathologische ontwikkeling.

Anders dan de term 'schoolweigering' doet vermoeden, ligt de kern van de problematiek niet op school, maar in de thuissituatie. De ouders zijn onvoldoende in staat de rol als opvoeder aan te nemen: een duidelijke ouder-kind hiërarchie mist. Het niet naar school gaan is een signaal van ouder-kind problematiek. Het ligt dan ook voor de hand de hulpverlening hierop in te zetten, wat niet wegneemt dat de school een essentiële rol kan spelen in het signaleren, verwijzen en coördineren van de hulpverlening. Dit laatste is dan ook de reden dat de auteurs vanuit de praktijk een stappenplan hebben opgesteld dat een goed raamwerk verschaft volgens welke de problematiek van schoolweigering gestructureerd en doordacht kan worden benaderd. Het centrale uitgangspunt hierbij is een zo spoedig mogelijke terugkeer van het kind naar een regelmatige schoolgang. Belangrijk is dat alle stappen van het stappenplan doorlopen worden. Het teruggrijpen op een vorige stap is soms noodzakelijk, wanneer het traject niet loopt zoals verwacht. Het overslaan van een stap echter kan een terugval

teweeg brengen, doordat er te veel druk gelegd wordt op het kind en de ouders.

Het zal duidelijk zijn dat een intensieve samenwerking tussen school, ouders, betrokken hulpverlenende instantie en de leerplichtambtenaar van essentieel belang is voor een succesvolle behandeling. De leerplichtambtenaar kan hierin een belangrijke rol spelen, niet alleen op het gebied van handhaving van de wet, maar zeker ook voor ouders om door te zetten op de weg naar een adequate uitoefening van het ouderlijke gezag. De hulpverlening kan door het omzeilen van wachtlijsten (Scharree, 1995) de kans op een succesvolle terugkeer naar school vergroten. De aard van de problematiek en het belang van het kind pleiten hiervoor.

De school speelt een belangrijke rol in de behandeling van schoolweigering. De ouders spelen echter de hoofdrol. De school moet hierin dan ook haar grenzen kennen. Het is niet aan de school de problemen in het gezin op te lossen. Een verwijzing naar een hulpverlenende instantie is hiervoor de aangewezen weg.

Vanuit onze ervaring willen we daarom waarschuwen voor een aantal valkuilen:

- Als school de rol van de ouders overnemen, bijvoorbeeld door het kind op te halen van thuis of met het kind te praten over het belang van het naar school gaan. Een dergelijke houding bevestigt de inadequate ouderrol.
- De school gaat naar de leerling in plaats van andersom. Dit kan gebeuren door bijvoorbeeld schoolwerk te geven dat het kind thuis kan maken of zelfs thuis les te geven. Hiermee wordt de schoolweigering bekrachtigd: waarom zou je als kind terugkeren naar school als je thuis ook kunt leren?

- Als school de rol van de hulpverlener overnemen. De school is geen hulpverlenende instantie, maar is er primair voor het onderwijs. Het ligt buiten de competentie van de school om intensieve ondersteuning te verlenen in het gezin bij het proces van terugkeer naar school.
- Meegaan in het steeds maar weer uitstellen van het naar school gaan. Ook hier geldt dikwijls "van uitstel komt afstel". Geef als school duidelijk de grenzen aan. Wanneer het, ondanks een zorgvuldige aanpak, toch niet lukt het kind op school te krijgen, stopt de bemoeienis van de school en ligt de verantwoordelijkheid voor verdere begeleiding van de ouders bij de leerplichtambtenaar en, indien betrokken, de hulpverlening.

Met deze publicatie hopen we een bijdrage te leveren aan een adequate behandeling van schoolweigering en de zo noodzakelijke samenwerking hierbij tussen onderwijs en hulpverlening met als doel de toekomstmogelijkheden van kinderen te vergroten.

Het hier gepresenteerde stappenplan kan in elke vorm van onderwijs worden ingezet en kan op deze manier wellicht een verwijzing naar het Speciaal Onderwijs, cluster 4, voorkomen.

Geraadpleegde literatuur

- Berg, I., & Jackson, A. (1985).
Teenage school refusers grow up: a follow-up of 168 subjects ten years on average after in-patient treatment.
British Journal of Psychiatry, 147, 366-370.
- Blagg, N.R., & Yule, W. (1984).
The behavioural Treatment of School Refusal - a Comparative Study.
Behaviour Research and Therapy: an International Review Journal,, Vol. 22, No, 2, 119-127
- Coolidge, J.C., & Brodie, R.D. (1976).
A 21-year follow-up study of 66 schoolphobic children. Unpublished manuscript.
- Coolidge, J.C., Brodie, R.D., & Freaney, B. (1964).
A ten-year follow-up study of sixty-six school-phobic children.
American Journal of Orthopsychiatry. 43, 675-684.
- Gail, A. e.a. (2001).
Treatment of School Refusal: One-Year Follow-up.
Journal of American Academy of child Adolescent Psychiatry, 40:2, 206-213.
- Haan, E., de, Dolman, C., & Hansen, A., red. (2001).
Directieve therapie bij kinderen en adolescenten.
Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Hansen, A.M.D., & Tromp, M.H.J. (2001).
Schoolfobie.
In: E. de Haan, C. Dolman, & A. Hauser, (red.).
Directieve therapie bij kinderen en adolescenten, 177-189.
Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Hersov, L., & Berg, I., ed.(1980).
Out of School. Modern Perspectives in Truancy and School Refusal.
Chichester: John Wiley & Sons.
- Heyne, D., King, N.J., Tonge, B.J., e.a. (2002).
Evaluation of Child Therapy and Caregiver training in the treatment of School Refusal.
Journal of American Academy of child Adolescent Psychiatry, 41:6, 687-695.
- Kearney, C.A., & Silverman, W.K. (1996).
The evolution and reconciliation of of taxonomie strategies for schoolrefusal behaviour.
Clinical psychology: Sience and Practice, 3, 339-354.
- Kennedy, W.A. (1965).
School phobia: rapid treatment of fifty cases.
Journal of Abnormal Psychology. 70, 285-289.

- King, N.J., Tonge, B.J., Heyne, D., & Ollendick, T.H. (2000).
Research on the cognitive-behavioral treatment of school refusal: a review and recommendations.
 Clinical Psychology Review, 20, 495-507.
- Last, C.G., Hansen, C., & Franco, N. (1998).
Cognitive-behavioural treatment of schoolphobia.
 Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 37, 404-411.
- Leerplichtwet 1969.
 Lelystad: Koninklijke Vermande b.v.
- Lewis, M., 1980.
Psychotherapeutic Treatment in School Refusal.
 In: L. Hersov & I. Berg (Eds.), Out of School. Modern Perspectives in Truancy and School Refusal.
 Chichester - New York - Brisbane - Toronto: John Wiley & Sons.
- Lieshout, T. van. (2002).
Pedagogische adviezen voor speciale kinderen.
 Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Morris, R.J., & Kratochwill, T.R. (1983).
Treating Children's Fears and fobias. A behavioral approach.
 New York: Pergamon press.
- Ploeg, J. van der (1998).
Gedragsproblemen: ontwikkelingen en risico's.
 Rotterdam: Lemniscaat.
- Prins, P., & Pameijer, N. (2002).
Inleiding.
 In: P. Prins, & N. Pameijer, (red.) Protocollen in de jeugdzorg.
 Lisse: Swets & Zeitlinger BV.
- Sanders-Woudstra, J.A., & Witte, H.F.J., de, red. (1996).
Leerboek kinder- en jeugdpsychiatrie.
 Assen: Van Gorcum.
- Scharree, C.J. (1995).
Gedragstherapeutische behandeling van schoolweigering.
 In: Ph.D.A. Treffers, F. Boer, M. Meijer, (red.). Capita selecta uit de kinder- en jeugdpsychiatrie.
 Leiden: Boerhave Commissie voor Postacademisch Onderwijs in de Geneeskunde, Rijksuniversiteit Leiden.
- Scholing, A., & Braet, C. (2002).
Angststoornissen bij kinderen.
 Praktijkreeks Gedragstherapie Deel 15.
 Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Stevens, L.M. (1997).
Overdenken en doen.
 Den Haag: Procesmanagement Primair Onderwijs.
- Stevens, L. M. (1998).
Responsief onderwijs.
 In: P. Ghesquière, & A.J.J.M. Ruijsenaars, (red.). Ernstige leer- en gedragsproblemen op school.
 Leuven/Amersfoort: Acco, 17-28.

- Tijdelijke Commissie Advisering Indicatiestelling (2001).
Criteria voor indicatiestelling in het kader van het wetsvoorstel regeling leerlinggebonden financiering.
Zoetermeer: TCAI
- Verhulst, F. C. (1994).
Inleiding in de kinder- en jeugdpsychiatrie.
Assen: Van Gorcum.
- Wit, J. de, Veer, G. van der, & Slot, N.W. (1995).
Psychologie van de adolescentie. Ontwikkeling en hulpverlening.
Baarn: Intro.
- Zeevalking, M. (2000).
Autisme: hoe te verstaan, hoe te begeleiden. Werken in SPH.
Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.

Schema stappenplan

